

O biofilii

Hana Librová

Sociologický a biologický výklad

Ve sborníku textů z konference pořádané v roce 2004 Mendelovou zemědělskou a lesnickou univerzitou publikoval Pavel Klvač text *Symbolic Dimension of Forest*.¹ Přispívá do mezioborové komunikace tím, že přímo i nepřímo upozorňuje: Biologové a ekologové se snaží zkoumat přírodu/krajinu/les vědecky, tj. racionálně, na základě ekosystémového přístupu. Aniž si to uvědomují, do jejich poznávání intervnuje ještě něco jiného. K přírodě se vztahují i prostřednictvím symbolické dimenze. Stejně jako ostatní lidé.

Symbolická dimenze je předmětem zkoumání sociologické školy, která si říká *sociální konstruktivismus*.² Tento badatelský přístup zdůrazňuje různé významy, které lidé různých kultur spojují s přírodou na základě historické zkušenosti. Extrémní formulace říká, že „příroda má kulturní povahu“.

Klvač konstatuje, že naše vnímání lesa je hluboce ambivalentní. Les je pro nás nepřítel, v lese se bojíme, ale zároveň nás les přitahuje, rádi v něm pobýváme a chápeme jej jako útočiště. Oba tyto přístupy vysvětluje Klvač v symbolické rovině, tj. historicky a sociologicky: Pro starého zemědělce a jeho pole byla lesní divočina trvalým ohrožením. Na druhé straně byl v dobách nouze les člověku útočištěm, například v dobách válek. Byl i místem pro život poustevníků, pro kontemplativní osamění, které kultura oceňovala.

Klvač tak upozorňuje na významné a inspirativní hledisko. Je třeba se však tázat ještě dál. Vystačíme při hledání zdrojů a povahy lidského vztahu k přírodě s *kulturně historickým* výkladem? Pochybuji, že sociologická a historická interpretace sama o sobě je dost přesvědčivá pro pochopení lesa jako „obrazu nevědomí“, pro pochopení „prastarých archetypálních představ“ a „magického vnímání lesa“, fenoménu, o nichž se Klvač sám zmiňuje. Jde totiž o transkulturní a transhistorické fenomény, jejichž konstantní povaha nás odkazuje k výkladu hlubinně psychologickému a biologickému.³

Biologové formulovali hypotézu, která interpretuje naše postoje k přírodě na základě fylogeneze druhu *Homo sapiens*. Tento názor je základem konceptu BIOFILIE.⁴

Co je biofilie

Podle Wilsona je biofilie lidská potřeba spojovat se s přírodou, či se životem, která je biologicky zakotvená.⁵ Je to postoj, který si člověk osvojil v evoluci svého druhu a svých biologických předků. Je nevědomě uložen v našem podvědomí a vynořuje se v našich postojích a v našem chování, a to od raného dětství. Wilsonovo pojetí je sociobiologické: *přežili ti, kteří měli biofilní instinkt*. Všimněme si

neodarwinistického výkladu: biofilie je v psychické výbavě člověka jednou z možných vlastností, jedním z možných způsobů vztahování se k přírodě. Je to vlastnost, která svého nositele v evoluci zvýhodňovala.

Wilson uvádí jako doklad přítomnosti biofilie v každodenním životě řadu příkladů, např. přitažlivost vody, která je nápadná zejména u dětí. Na principu biofilie je založena zooterapie, hipoterapie a kynoterapie a vůbec příznivý vliv zvířat na psychický stav člověka. Příznivá změna fyziologických parametrů byla mnohonásobně potvrzena psychologickými experimenty. Ve Spojených státech navštíví každý rok zoologické zahrady více lidí než všechny sportovní akce dohromady.⁶

Ale pozor: pojem „biofilie“ si překládáme jako „láska k přírodě“, či aspoň – na úrovni onoho biologického výkladu – jako pozitivní tíhnutí k přírodě.⁷ Tak pojem chápe i většina prací z oblasti environmentální psychologie. Např. David Orr⁸ rozlišuje „biofilii“, lásku k přírodním tvorům, a „biofobii“ jako její protiklad – štítlivost vůči pavoukům, odpor k některým hlodavcům, strach z hadů a šelem.⁹

Wilson chápe biofilii jinak. Pod pojmem „bios“ nemá na mysli takzvané přírodní prostředí, či přírodu. „Bios“ chápe obecně jako život.¹⁰ Biofilie tedy znamená tíhnutí k životu, jakékoliv spojení s procesy života. Evolučně podmíněný strach z přírodních nebezpečí do biofilie patří a v různé míře je vlastní všem lidem.¹¹ Držíme-li se biofilní hypotézy, je mylné vykládat odpor vůči přírodním tvorům jako projev odcizení člověka přírodě – „je to mětské dítě – bojí se hada“.¹² Podle Wilsona je součástí biofilie nejen strach z nebezpečných zvířat, strach ze tmy, ale, paradoxně, i záliba v trápení zvířat či tendence ke kácení lesních porostů.¹³ Opakem biofilie není tedy ve Wilsonově pojetí postoj, který Orr označuje jako „biofobie“. Spíš by opakem biofilie mohla být třeba „technofilie“ nebo „kulturofilie“.

Hovořme tedy v dalším textu pro srozumitelnost o *pozitivní biofilii* a, místo biofobie, o *negativní biofilii*.

Čitelnost a tajemnost krajiny. Biofilie a les

To, co platí o biofilním vztahu lidí ke zvířatům, platí i pro náš vztah ke krajiněmu prostředí. Peter H. Kahn¹⁴ uvádí desítky studií, které prokázaly tento typ biofilie. Experimentující psychologové zjistili terapeutické účinky pobytu v krajině, změřili, jak příznivě se mění při pohledu na krajinu fyziologické parametry lidského organismu, tep, krevní tlak a četné další. Také tento typ biofilie byl nalezen u všech experimentálních osob, včetně těch, které jsou od přírody odděleny, např. u lidí trvale žijících v centru velkých měst, dlouhodobě vězněných, hospitalizovaných v nemocnicích. Takže žádný zánik biofilie odcizením od přírody! Při návštěvách zámků jsem si všimla, jak se při vstupu do zámeckých komnat návštěvníci hrnou rovnou k oknům. Chtějí se podívat do zahrady a do krajiny.

Zajímavá je jistě otázka, jaký typ krajiny biofilie preferuje. Podle výkladu biologů fakt, že 99% času v lidské historii žili lidé na Zemi jako lovci a sběrači, způsobil, že člověk tíhne k prostředí lesostepi, savany. To potvrzují empirické

výzkumy, které byly provedeny napříč kultur a ve všech věkových kategoriích.

Kaplan a Kaplan uvádějí dvě charakteristiky důležité pro pozitivní biofilii vůči krajině: čitelnost (legibility) a tajemnost (mystery) krajiny.¹⁵

Čitelnost krajiny je dána otevřeným terénem, který je přehledný, obsahuje orientační body, stromy, skály, vyšlapané stezky. Člověk nezabloudí, může najít cestu úniku i útočiště – jeskyni, převislou skalní stěnu. V čitelné krajině je po ruce dostatek potravy – plody a také květy, které přítomnost plodů indikují. A ovšem zdroj vody. Taková krajina znamená relativní bezpečí před nepřáteli a zaručuje dostatek potravy.

Orians a Heerwagen provedli mezikulturní výzkum postojů lidí ke stromům. Respondenti měli volit mezi různými typy stromů – nikoliv snad podle jejich druhové příslušnosti, ale podle jejich celkového vzhledu. Výsledek byl ve všech kulturách totožný. Preferovány byly samostatně stojící stromy s vysokým holým kmenem a vytvářející hustý nebo řídký „baldachýn“, korunu. Interpretace výzkumníků v duchu zmíněné teorie Kaplana a Kaplana zní: vysoká koruna přispívá k čitelnosti a bezpečí krajiny, protože nebrání výhledu.

Není náhodou, že nejstarším a v dějinách umění trvale přítomným kulturním vyjádřením libé krajiny je tzv. *arkadská krajina*, případně *ideální krajina*, která obsahuje uvedené biofilní atributy.¹⁶

Pro naše téma lesa je významný zejména druhý krajinný rys, k němuž se vztahuje pozitivní biofilie, *tajemnost*. Toto poněkud básnické označení zvolili Kaplan a Kaplan pro krajinu, v níž mohu čekat něco nového. V některých lesních porostech se střídá temnota s jasnem, v houštinách se skrývá meandrující potok, tajemné prohlubně studánek. Tajemství nabízí klikatá cesta, na jejíž konec nedohlédnu.

Kombinace zmíněných dvou vlastností krajiny mohla být v evoluci významná. Neodarwinisticky řečeno: zvýhodnění byli jedinci, kteří žili v čitelné krajině (případně, kteří k ní inklinovali a vyhledávali ji), a kteří měli zároveň sklon/odvahu vyhledávat „tajemné“ prvky v krajině jako zdroj nových informací. Na výletech okolím Brna nás napadne, že pozitivní biofilii byly bezděky vedeny snahy starých lesníků o estetické koncipování lesů na území dnešního Školního lesního podniku Masarykův les v okolí Křtin. Čitelnost i tajemnost je zde vkomponována mimořádně šťastným způsobem.

Snadno si už dosadíme, jakému typu lesa by odpovídala *negativní biofilie*. Lidé ji pociťují vůči hustým křovinám, stromům s nízkou položenými větvemi, vůči zapojenému stromovému porostu, souvislému, hustému, „hlubokému“ lesu.¹⁷ To jsou prvky skládající strach z lesa – *horror silvarum* – a nenávisť vůči porostům keřů.

Naskytá se otázka, jaký vztah má člověk k umělé stejnověkové smrkové monokultuře, nejčastějšímu typu lesa u nás. Právě téměř úplná umělost, technicistní charakter, nápadný zejména v některých věkových kategoriích porostů, dobře koreluje s naším evolučním nezájmem, s nepřítomností pozitivní i negativní biofilie. V takovém lese se ani nebojíme, ani v něm nepobýváme rádi. Myslím, že náš vztah

ke smrkové monokultuře by Wilson mohl dobře použít jako vymezení toho, co *biofilie není*.

Tři neodělitelné vlivy

Zdá se tedy, že lidský postoj k lesu, a krajině vůbec, je utvářen třemi mocnými vlivy:

- Biofilii, evolučně psychologickými danostmi, v nichž se možná příliš nelišíme od jiných hominidů.
- Intervencí sociálních konstrukcí, které vytvářejí symbolickou dimenzi lesa. V některých obdobích evropské kultury se les stává významným symbolem. Náš postoj je dodnes ovlivněn například pohledem romantiků.¹⁸
- Díky vědeckému poznání a jeho popularizaci si už většina lidí vytváří vztah k lesu i v oblasti, kterou Klvač označil jako „ekosystémovou“.¹⁹ Lidem se už např. dostalo informace, že smrková monokultura má jiné biologické vlastnosti než smíšený les a že žádoucí je „přírodě blízký“ stav lesa.

Tyto tři složky postojů se od sebe nedají analyticky odpreparovat. Těžko můžeme např. rozřešit otázku: Bojíme se v hustém temném lese a máme sklon klučit křoviny, protože v takovém prostředí číhali na naše zemědělské předky, především jejich stáda, vlci, a lidé tuto představu/zkušenost vtělili do svých symbolů a metafor, například pohádek? Nebo je náš strach přímým projevem negativního biofilního instinktu? Pokus o odpověď je komplikována ještě dále tím, že symbolická dimenze přírody může být jak přímým výrazem historické zkušenosti, tak kulturní modifikací, která zprostředkuje biofilii.

Praktický význam úvah o biofilii

Přístup těch, kdo rozhodují o osudu krajiny/lesa, vlastníků, nájemců, hospodářů, myslivců i zákonodárců se dnes řídí převážně hledisky ekonomickými a technologickými. Ti nejlepší z nich je korigují ekologickými znalostmi a ekologickou etikou.

Prosazení racionálního ekologického přístupu a ekologické etiky ovšem závisí na našem ovlivnění ambivalentními fenomény, o nichž byla v tomto textu řeč: symbolickou dimenzí krajiny/lesa a biofilii. Je přítom důležité, aby lidé tyto zdroje svých postojů k přírodě dokázali reflektovat. Jak málo se to daří, je zřetelné na osudu velkých šelem. Na něm se ukazuje, jak těžce se tváří v tvář biologickým atavismům (negativní biofilii) i historicky utvořeným postojům symbolického charakteru prosazují racionální a etické argumenty ochránců přírody.

Zorný úhel biofilní hypotézy má relevanci pro ekologickou výchovu. Můžeme předpokládat, že univerzální přítomnost biofilie v biologické podstatě člověka vytváří nadějný základ pro jeho vnímavost vůči ekologickým tématům. A to i tam, kde bývá předem vyslovována skepse poukazující na fyzické vzdálení, odcizení

moderního člověka/dítěte přírodním prostředí.²⁰

Nabízejí se i některé speciální ekopedagogické otázky: Máme se pokoušet lámat negativní biofilii („biofobii“) dětí? Třeba tím, že do tříd přinášíme plazy a dravce²¹ a vyzveme děti, aby „si je pohladily“? Je-li negativní biofilie přirozenou součástí prastarého vztahu k přírodě, má reálnou šanci snaha vymazat letným fyzickým kontaktem se zvířaty hlubinný instinktivní strach a odpor?

Bylo by možná adekvátnější existenci hlubinně založené biofilie přijmout a posilovat její stránku pozitivní. Negativní biofilii pak překlenout racionálními argumenty a postoji etickými a estetickými. Slovy sociologů řečeno – převrstvit biofilii vytvářením dnešní době adekvátních symbolických konstrukcí. Tedy vrstvou spočívající na vzdělání a na kultuře soucitu, vedoucí k ochraně přírody jako ne-biologickému mezidruhovému altruismu.

Poznámky:

- 1 KLVÁČ, P.: *Symbolic Dimension of Forest*. In: Contemporary State and Development Trends of Forest in Cultural Landscape. Brno: Faculty of forestry and wood technology - Mendel University of Agriculture and Forestry. Brno: 2004, s. 72-75.
- 2 Klvač cituje Klause Edera, který napsal knihu *The Social Construction of Nature (Sociální konstrukce přírody)*. Výstižnější mi připadá název německého originálu *Die Vergesellschaftung der Natur (Zespoločenštění přírody)*. Srov. EDER, K.: *The Social Construction of Nature*. London: Sage Publications 1996; německý originál: EDER, K.: *Die Vergesellschaftung der Natur*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag 1988.
- 3 Zatímco sociologický či kulturně antropologický pohled, odrážející historickou zkušenost, je schopen vysvětlit, proč se příslušníci různých kultur ve vztahu k přírodě liší. Srov. např. LATOUR, B.: *Nepřehlédněme žízalu Pontoscolex corethurus*. Vesmír 80, červenec 2001, s. 383-385, který srovnává amazonské Indiány a Evropany.
- 4 Navrhl jej sociobiolog E. O. Wilson a rozvinul v knize *Biophilia*. Srov. WILSON, E. O.: *Biophilia*. Cambridge: Harvard University Press 1984. Český čtenář zná Wilsonovy knihy *O lidské přirozenosti* (1993), *Rozmanitost života* (1995) a *Konsilience* (1999).
- 5 Tento radikální výklad byl po diskusi s kritikou zmírněn. Byla formulována *umírněná biofilie - Mediated Biophilia*. Srov. Kellert, S. R., Wilson, E. O. (eds.): *The biophilia hypothesis*. Washington: Island Press 1993.
- 6 Srov. KAHN, P. H. Jr.: *The Human Relationship with Nature*. Massachusetts Institute of Technology 1999.
- 7 Slovo „filo, filein“ znamená řecky mít rád, milovat.
- 8 ORR, D. W.: Love it or lose it. In Kellert, S. R., WILSON, E. O. (eds.): *The biophilia hypothesis*. Washington: Island Press 1993, s. 415-440.
- 9 Experimenty prokázaly stavy úzkosti a změny fyziologických parametrů při pouhém pohledu na obrázek těchto živočichů. Srov. KAHN, P. H. Jr.: *The Human Relationship with Nature*. Massachusetts Institute of Technology 1999.
- 10 Ve shodě s řeckou etymologií.
- 11 Jistě může být výchovou zmírněn, může být potlačena jeho manifestovaná podoba.
- 12 Odcizení vůči přírodě bývá považováno za zdroj ekologických problémů. Odtud představa ekologické výchovy, že odcizení je třeba odstranit, a to tím, že děti zbavíme odporu a strachu vůči zvířatům. Nejlépe tak, že děti se s nimi dostanou do fyzického kontaktu.

- 13 Důsledně pojato, biofilní základ mají i další vůči přírodě destruktivní činnosti člověka, jejichž intenzita rostla s technologickými silami lidí. Ve velkém zobecnění a vyhoceně řečeno: Je paradoxem, že biofilie byla a je základem takzvaného „boje s přírodou“, na němž byla v raných civilizačních fázích prostřednictvím práce postavena lidská existence a který dnes stojí u zdroje ekologické krize.
- 14 KAHN, P. H. Jr.: *The Human Relationship with Nature*. Massachusetts Institute of Technology 1999, s. 13-15.
- 15 KAPLAN, R., KAPLAN, S.: *The experience of nature: A psychological perspective*. Cambridge: Cambridge University Press 1989.
- 16 LIBROVÁ, H.: *Láska ke krajině?* Brno: Blok 1988; STIBRAL, K.: *Proč je příroda krásná*. Praha: Dokořán 2005.
- 17 To, čemu v tomto textu říkáme negativní biofilie, charakterizuje Pavel Klvač v případové studii vztahu lidí k mokřadům - bažinám. I v ní se však pokouší o interpretaci spíše kulturologickou. Srov. KLVÁČ, P.: *Bažina a mokřad - dvě tváře divočiny*, Biograf (30), s. 37-52.
- 18 STIBRAL, K.: *Proč je příroda krásná*. Praha: Dokořán 2005.
- 19 KLVÁČ, P.: *Symbolic Dimension of Forest*. In: Contemporary State and Development Trends of Forest in Cultural Landscape. Brno: Faculty of forestry and wood technology - Mendel University of Agriculture and Forestry. Brno: 2004, s. 72-75.
- 20 Věc je jistě složitější: je otázka, zda k udržení geneticky dané biofilie není třeba, aby byla podpořena během ontogeneze lidské psychiky. Šmajš zdůrazňuje potřebu kontaktu s přírodou v raném věku dítěte. Srov. ŠMAJS, J.: *Ohrožená kultura*. Praha: Hynek 1997.
- 21 Mímochodem, ve stavu těžkého stresu.